

De grootste show op aarde

Van Koen Haegens verscheen eveneens bij Ambo|Anthos uitgevers

Neem de tijd. Overleven in de to go-maatschappij

Koen Haegens

De grootste show op aarde

De mythe van de markteconomie

Ambo|Anthos
Amsterdam

FONDS *****
JOURNALISTIEKE PROJECTEN

Deze publicatie is tot stand gekomen met steun van het Fonds Bijzondere Journalistieke Projecten (www.fondsbjp.nl) en het NIAS.

ISBN 978 90 263 2785 8

© 2015 Koen Haegens

Omslagontwerp Roald Triebels, Amsterdam

Omslagillustratie © Frederic Streicher / Gallery Stock

Foto auteur © Bob Bronshoff

Verspreiding voor België:

Veen Bosch & Keuning uitgevers nv, Antwerpen

Voor mijn ouders

‘We worden allemaal beïnvloed door de status quo. We zijn geneigd de situatie te accepteren zoals zij is, we beschouwen haar als de natuurlijke toestand (...) Er is heel wat verbeelding voor nodig om buiten de bestaande situatie te geraken en haar met frisse blik te bezien. Maar het is de moeite waard. Het resultaat komt waarschijnlijk als een verrassing, misschien wel een shock.’

– Milton & Rose Friedman, *Free to Choose*

Inhoud

INLEIDING

Een koets met straalmotoren 9

I HET VERHAAL

- 1 Met andere ogen 29
- 2 Het wonder van de markt 61
- 3 De participatie-economie 87

II DE WERKELIJKHEID

- 4 De geschiedenis van de zichtbare hand 109
- 5 Op zoek naar de financiële markten 148
- 6 Het raadsel van de paprikaprijs 187
- 7 Voorbij de markteconomie 223

CONCLUSIE

De grootste show op aarde 253

Dankwoord 265

Literatuur 267

Noten 272

INLEIDING

Een koets met straalmotoren

Met een suizend geluid valt een blauw gevaarte uit de hemel. Het komt op straat neer, recht voor het huis van Truman Burbank. Een studiolamp.

Tot op dat moment heeft de hoofdrolspeler van *The Truman Show* (1998), gespeeld door Jim Carrey, een zorgeloos leven geleid. Hij woont op een eiland, in het pittoreske plaatsje Seahaven. De sfeer is als in een geïdealiseerde versie van de Amerikaanse jaren vijftig. Kneuterig, maar gezellig. Wat Truman niet weet, is dat zijn leven zich afspeelt in een televisiestudio. Die is zo groot dat je hem, net als de Chinese Muur, vanaf de maan kunt zien. Sinds zijn geboorte 30 jaar geleden is hij de hoofdrolspeler in *the greatest show on earth*, de immens populaire *Truman Show*. De kijkers thuis kunnen er 24 uur per dag, 7 dagen per week van meegenieten.

Hoe het mogelijk is dat Truman dat geheim nooit ontdekt heeft? ‘We accepteren de realiteit van de wereld zoals we die voorgeschoteld krijgen. Zo simpel is het’, orakelt de bedenker van het programma, ene Christof, desgevraagd. Maar een reeks technische fouten maakt een einde aan de goedgelovigheid van Burbank. In een als zwerver uitgedoste figurant herkent hij zijn overleden vader. Via de autoradio hoort hij plotseling de regie overleggen. En is het niet gek dat telkens als Truman plannen maakt om de wereld voorbij het eiland te verkennen, hij tegen-

werking ondervindt? In het reisbureau hangt zelfs een poster van een vliegtuig dat getroffen wordt door de bliksem. *'It could happen to you'*, luidt de weinig wervende tekst.

Langzaam maar zeker begint het besef tot Truman door te dringen. Wat nou als dit alles niet echt is? Als alle mensen om hem heen acteurs zijn, alle gebeurtenissen in zijn leven in scène gezet? In hem groeit het verlangen om te ontdekken hoe de samenleving voorbij dit luchtkasteel eruitziet. Zijn ontdekkings-tocht brengt hem uiteindelijk op zee. Daar boort zijn zeilbootje zich met veel lawaai in de hemelsblauw geverfde studiowand. De horizon blijkt een reusachtig Panorama Mesdag. Vlak voor hij via een trapje de studio wil uitwandelen, klinkt er een stem uit de hemel. Het is zijn schepper.

'Was er dan niets echt?' vraagt Truman hem.

'Jij was echt', luidt het antwoord van Christof.

Zelfs op dat moment probeert hij hem nog over te halen. Dit hier kan wel nep zijn, houdt Christof hem voor, maar het is tenminste comfortabel. Seahaven is hoe de wereld *zou moeten zijn*. Buiten is het gevaarlijk. Waarom zou je daarnaartoe willen? Valt het dan niet te verkiezen om te leven met een leugen?

*

Ik heb de voorbije crisisjaren vaak aan deze film moeten terugdenken. Natuurlijk was *The Truman Show* op de eerste plaats een commentaar op de reality-tv, die in de jaren negentig snel om zich heen greep. Het ging over de macht van de media. Om de twijfels die dat opriep: wat is schijn? En wat is er nog echt?

Existentiële vragen, die bij het verschijnen van de film nog niets te maken leken te hebben met zoiets vanzelfsprekends als onze markteconomie. Lange tijd is dit ons voorgesteld als de beste, zo niet enige mogelijke wereld. *'There is no alternative'*, zoals Thatcher al zei. En inderdaad: wie gelooft er sinds het failliet van de Sovjet-Unie nog in de zegeningen van een planeconomie?

Ook van het idee van een ‘gemengde economie’ hoor je weinig meer. Alleen de markteconomie, begrepen als een samenleving waarin markten het dominante economische coördinatiemechanisme zijn, lijkt over. En hoe. Nog eind 2006 voorspelde *The Economist* dat het eerste decennium van de nieuwe eeuw weleens ‘de beste tien jaar’ uit onze geschiedenis konden worden. De jaren vijftig en zestig uit de vorige eeuw, de gouden naoorlogse decennia, zouden ‘zeker’ overtroffen worden. ‘Blijkbaar doet het vrijmarkt-kapitalisme, dat de motor is achter het grootste deel van de wereldeconomie, zijn werk uitstekend’, concludeerde het gerespecteerde zakenblad.¹

Ik behoor tot de generatie die met dat idee groot is geworden. Tot de mensen voor wie Fokker, PTT en Postbank namen uit het verleden zijn. Die al bijna gewend zijn aan het idee dat je op z’n tijd wisselt van energieleverancier of zorgverzekeraar. De generatie ook wiens vader of moeder op doordeweekse avonden de deur uit ging op weg naar een ‘beleggingsclubje’. Voor wie het beursnieuws bijna net zo’n vanzelfsprekend onderdeel van een journaaluitzending was als het weerbericht. En die zich er niks meer bij kan voorstellen dat het ministerie van Economische Zaken nog niet eens zo heel lang geleden bekendstond als het ‘ministerie van kartelvorming’. Inclusief een officieel kartelregister met daarin bijna 500 kartels, stuk voor stuk wettelijk toegestaan.²

Ik behoor, kortom, tot degenen die opgevoed zijn met het idee dat alles wat de markt doet snel, efficiënt, fris en modern is. En tegelijkertijd: met de scepsis daarover. Met de klachten over eideloze vertragingen op het spoor en een postbezorging die vroeger zoveel beter was. Want de markt kent behalve vrienden ook vijanden. Die vinden haar uitkomsten onrechtvaardig. Ze menen dat zij niets te zoeken heeft in het publieke domein. Soms plaatsen ze ook vraagtekens bij haar vermeende efficiëntie.

Ik rekende mijzelf lange tijd tot het kamp van die critici. ‘Te-leurstellende resultaten, hoge kosten, nauwelijks minder bu-

reaucratie: het medicijn marktwerking lijkt de kwaal vooralsnog te verergeren', lees ik in één van mijn eerste stukken als journalist, over de privatisering van de reïntegratiebranche. Maar het gekke is dat er één ding is waar ik toen niet aan leek te twijfelen. Een ogenschijnlijke open deur, iets waarin voor- en tegenstanders elkaar zowaar lijken te vinden.

Dát we in een markteconomie leven.

En toen werd het 2008. In zijn populaire boek *De economie van goed en kwaad* schrijft de Tsjechische econoom Tomáš Sedláček: 'Een economie vertelt ons veel over zichzelf wanneer ze haar zwakke kant laat zien, niet wanneer ze op haar sterkst is. Wij kunnen haar veel beter leren kennen wanneer ze zwak en nederig is, dan wanneer ze overloopt van trots en niets dan minachting heeft voor alles behalve zichzelf. Kracht verhult vaak de essentie van dingen, terwijl zwakte die aan het licht brengt.'³

Precies dat gebeurde er. Vanaf het moment dat het economische tij keert en de financiële sector in zwaar weer terecht komt, lijkt de regie zoek. Angstige bankiers pinnen zoveel mogelijk geld, beginnen voedsel te hamsteren en kopen wapens. Een enkeling zou zelfs zijn kinderen hebben voorbereid op evacuatie naar het platteland.⁴ Ben Bernanke, de voorzitter van de Federal Reserve, waarschuwt aan de vooravond van weer zo'n bewogen crisisweekeinde vol topoverleg dat 'we maandag misschien wel helemaal geen economie meer hebben'.

Ineens zien we niet langer het vertrouwde, fraaie decor van de markteconomie. Het is, net als in *The Truman Show*, de vluchtig in elkaar getimmerde achterkant die bloot komt te liggen. Het begint ermee dat aan het einde van die eerste chaotische zomer de wankelende banken en verzekeraars zich tot de overheid richten voor redding. Die komt er ook, in de vorm van honderden miljarden dollars en euro's aan belastinggeld.

Ik was als journalist net begonnen me te specialiseren in economische thema's, en ik weet nog wat ik voelde: verbijstering. Anders dan het openbaar vervoer of de gezondheidszorg had dit

niets te maken met de publieke sector. Integendeel: de financiële markten gelden als het toppunt van kapitalisme. Was er vanuit diezelfde financiële wereld niet decennialang gepleit voor deregulering? Voor ruim baan voor de vrije markt? Was de beste overheid geen kleine overheid?

Zo zie ik meer vreemde dingen gebeuren. Op de huizenmarkt en in de bankensector blijken financiële zeepbellen te zijn ontstaan. Die spatten nu plotseling uiteen. Hoe valt dat te rijmen met het idee dat markten, in elk geval op de langere termijn, voor een stabiel evenwicht zorgen tussen vraag en aanbod? Of neem de exotische financiële producten die een belangrijk aandeel hebben in het ontstaan van de crisis. De financiële *meltdown* toont aan dat beleggers niet in staat zijn de risico's en waarde van deze producten goed in te schatten. Met die taak zijn speciale partijen, kredietbeoordelaars, belast. Maar ook zij falen. Zo beoordelen S&P, Moody's en Fitch de herverpakte ('gesecuriti-seerde') Amerikaanse rommelhypotheken jarenlang voor het overgrote deel als 'triple-A'. Dat zou betekenen dat ze net zo betrouwbaar zijn als Amerikaanse of Duitse staatsobligaties. Zeer onwaarschijnlijk, maar de kredietbeoordelaars moeten wel. Wie te kritisch is over zulke financiële producten kan fluiten naar opdrachten van de grote spelers op Wall Street. 'De kredietbeoordelaars zwakten hun criteria af; ze beconcurrerden elkaar met de meest gunstige ratings, in de hoop opdrachten en een groter marktaandeel te scoren. Het resultaat was een *race to the bottom*', zo luidt de snoeiharde conclusie van een onderzoek in opdracht van de Amerikaanse Senaat.⁵

Het werpt opnieuw ongemakkelijke vragen op. Als niemand een zinnig idee heeft over de prijs van een product, hoe moet de wet van vraag en aanbod dan überhaupt werken? Hoe kan de markt in zo'n geval functioneren?

Maar het meest verwarrende vind ik de comeback van de hoofdrolspelers in dit hele drama. In 2008 lijken de financiële markten op sterven na dood. In 2010, als de eurocrisis begint,

zijn ze ineens uit hun graf opgestaan. Dat niet alleen: ze voeren ogenschijnlijk het hoogste woord. Alsof er nooit iets is gebeurd.

Het is goed om te beseffen dat de eurocrisis in vrijwel alle opzichten een herhaling van de kredietcrisis is. Opnieuw zijn er wankele banken. Opnieuw blijkt dat zij veel te veel geld hebben uitgeleend, in dit geval aan bedrijven en consumenten in Zuid-Europese landen. En opnieuw schieten overheden de banken en beleggers met miljarden belastinggeld te hulp.

Maar dit keer merk ik dat het frame 180 graden is gedraaid. In de lezing van de belangrijkste politieke leiders en media zijn spilzieke overheden het probleem. Zij moeten gered worden, niet de banken. Eerst Griekenland, later Portugal en Ierland. En het zijn de mysterieuze ‘financiële markten’ die de spelregels lijken te bepalen. Zij leggen democratisch gekozen regeringen hun eisen op: bezuinig, flexibiliseer, en zorg dat je bevolking langer en harder gaat werken. Althans, zo brengen de belangrijkste politieke leiders het. Erg veel moeite lijken zij er niet mee te hebben. De Franse president Nicolas Sarkozy heeft het goedkeurend over ‘positieve elektroshocks’.

Democratische beginselen worden opzijgezet. Wie niet naar de markten luistert, moet vertrekken. Denk aan de flamboyante premier Berlusconi, die eind 2011 gedwongen wordt op te stappen nadat hij talmt met hervormen.⁶ Of de Griekse premier Papandreou. Hij besluit de door zijn schuldeisers geëiste bezuinigingsmaatregelen voor te leggen aan de kiezer. De Spaanse minister van Financiën wedt met haar Duitse collega om een fles goede wijn dat er geen Grieks referendum zal komen. Ze wint. In minder dan een week is ook de Griekse premier, net als Berlusconi, vervangen door een ongekozen ex-bankier. De financiële markten lijken opnieuw gerustgesteld.

Het is de Duitse bondskanselier Angela Merkel die deze nieuwe politieke werkelijkheid in één term weet samen te vatten. Na een gesprek met de Portugese premier in haar kantoor spreekt zij tegenover de verzamelde pers van een ‘marktconforme demo-

cratie'. Daarin kunnen volksvertegenwoordigers niet langer alles zeggen en doen. De uitdaging, aldus Merkel, is 'om zodanig vorm te geven aan de medezeggenschap van het parlement dat ze desondanks ook marktconform is, dus dat aan de markten de juiste signalen afgegeven worden'.⁷ Haar semantische vondst levert de bondskanselier een eervolle vermelding op van de jury van het 'Unwort' van het jaar 2011. Die spreekt over een 'bedenkelijke ontwikkeling van de politieke cultuur'.⁸ Het jaar daarvoor was Merkel er overigens al met de hoofdprijs vandoor gegaan. Toen werd haar geliefde term 'Alternativos' tot gruwelijkste woord van het jaar gebombardeerd.

'Zonder alternatieven' en 'marktconforme democratie': het zijn twee begrippen die de politieke filosofie van het nieuwe tijdperk haarfijn typeren. De boodschap is duidelijk. Of je het nu leuk vindt of niet, in een marktconforme democratie zijn er geen alternatieven meer voor een beleid dat sociale verworvenheden terugdraait.

Het is op dit punt dat ik besluit alles wat ik meende te weten over economie overboord te zetten. Om te stoppen met mijn pogingen de rariteiten van de afgelopen jaren te laten rijmen met het gangbare economische denken. En om, in plaats daarvan, net als Truman Burbank met al die vallende studiолampen in mijn achterhoofd een heel nieuwe vraag te stellen. Wat nou als dit alles nep is? Wat als die markteconomie met haar onzichtbare handen helemaal niet bestaat?

Waarmee we zijn aangekomen bij het onderwerp van dit boek: de markt.

★

De markt is overal. Wie werk zoekt, doet dat op de arbeidsmarkt. Als huurder of koper maken we deel uit van de woningmarkt. Zelfs de zoektocht naar een geliefde wordt steeds vaker omschreven in termen van vraag en aanbod, die elkaar vinden op

de relatiemarkt. Als je op dat vlak weinig succes hebt, moet je volgens sommige boeken en adviseurs eens goed nadenken over jouw merk. Over jouw *unique selling point*, en of je dat wel goed communiceert naar de juiste doelgroep. Zoals een datingcoach adviseerde: ‘Iedereen moet op het midden mikken om zijn markt te vergroten. Richt je niet op een smalle niche.’⁹

De markt, zo wordt ons van jongs af aan bijgebracht, vormt niets minder dan de kern van de vrije westerse maatschappij. We leven immers in een markteconomie, toch? En nu wordt sinds de eurocrisis ook nog eens de indruk gewekt dat markten, in dit geval de financiële, de politiek in de tang hebben.

‘Financiële markten straffen val kabinet af’, kopte *de Volkskrant* kort na het uiteenvallen van de eerste regeringsploeg van premier Mark Rutte. Het is één voorbeeld uit duizenden. Of het nou over een nationale begroting gaat, tussentijdse verkiezingen of uitblijvende hervormingen van de verzorgingsstaat; te pas en te onpas wordt gewaarschuwd voor de reacties van de markten. Die kunnen ‘tevreden’ reageren op politieke maatregelen, aldus de koppen in de media. Maar vaak worden ze ook ‘nerveus’. Of erger nog: boos.

Hoe langer je erbij stilstaat, hoe eigenaardiger het is. Want wie is hier nou precies aan het woord? Is de macht van ‘de markten’ geen dankbaar excuus waar politici zich achter verschuilen, bang als ze zijn om zelf verantwoordelijkheid te nemen voor impopulaire maatregelen? Of dicteren zij daadwerkelijk de politiek? Maar wie of wat zijn dit dan?

Het toont nog maar eens dat de markt even mysterieus is als alomtegenwoordig. Ja, we präten er veel over. Te pas en te onpas zelfs. Maar weten we wel wat we ermee bedoelen? Het lijkt er niet op. Dat geldt zelfs voor het werk van veel wetenschappers, merkte de econoom Ronald Coase ooit op. Zijn collega’s waren weliswaar buitengewoon geïnteresseerd in marktprijzen. Maar de ‘discussie over de marktplaats zelf is volledig verdwenen’.¹⁰

Voor een begrip dat zo vaak en vanzelfsprekend gebruikt wordt

in de media en de politiek, in de huiskamers en op straat, hebben we een schrikbarend vaag idee van wat dat precies is. Dat wordt pijnlijk duidelijk als we proberen ons een concrete voorstelling te maken van de markt. Aan welk plaatje denken we bijvoorbeeld als het over de financiële markten gaat?¹¹ Ik heb het een tijdlang bijgehouden in de media. Vrijwel altijd zien we beelden van grafieken, met nietszeggende lijnen die omhoog of naar beneden gaan. Van schermen bomvol cijfers. Van strakke, anonieme wolkenkrabbers met veel glas en staal. En natuurlijk van opgewonden handelaren, druk bellend en schreeuwend. Vrij hilarisch in dat opzicht is het speciale ‘The brokers with hands on their faces blog’.¹² Een website vol met foto’s van beurshandelaren en bankiers die, zoals de naam al verraaft, vol verbazing, wanhoop of afgrijzen hun handen voor de mond slaan.

Het probleem is dat zulke clichébeelden op zijn best nietszeggend zijn. Ik denk bij zo’n grafiek inderdaad aan financiële markten. Maar wat zie ik nou werkelijk? Op zijn slechtst zijn deze plaatjes hopeloos achterhaald. De beurs is al jaren geen plek meer waar mensen van vlees en bloed rondrennen. Datgene waar wij aan denken bij de naam ‘Wall Street’ bevindt zich tegenwoordig in de Amerikaanse staat New Jersey. Daar zit de aandelenbeurs: een verzameling razendsnelle computers waarop de *matching engine* draait, de software die vraag en aanbod bij elkaar brengt. Verstoep in een zwaar bewaakt datacentrum. Geen handelaar die daar zomaar binnenkomt.¹³

Niet voor niets grijpen we, als het erom gaat de markt te verbeelden, graag terug op fictie. Ook bij mijn eigen artikelen prijkte al eens de foto van Gordon Gekko, de even iconische als meedogenloze kapitalist uit Oliver Stones *Wall Street* (1987). Alles beter dan wat bijvoorbeeld het journaal met regelmaat doet. Terwijl een voice-over de kijker bijpraat over het laatste financieel-economische nieuws, zien we gezellig winkelende mensen voorbijtrekken aan een ouderwetse marktkraam. Boven in het beeld hangen de trossen gele bananen.